HISTORY STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 9 Issue 2, A Tribute To Prof. Dr. Ali BİRİNCİ, p. 235-256, June 2017
DOI Number: **10.9737/hist.2017.533**

Çeltikdere'de Kapalı Yunan Haçı Planlı Bir Kilise

A Church Wıth Cross in Square Plan in Çeltikdere

Arş. Gör. Ercan VERİM - Arş. Gör. Oğulcan AVCI
(ORCID: 0000-0002-4545-5290) - (ORCID: 0000-0001-5025-2845)
Anadolu Üniversitesi - Eskişehir

HISTORY STUDIES

Volume 9 Issue 2 A Tribute to Prod. Dr. Ali BİRİNCİ June 2017

Öz: *Bolu İli Seben İlçesi Çeltikdere Köyü'nde bulunan ve Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen bir Bizans kilisesinin tanıtıldığı bu çalışmanın amacı Çeltikdere Bizans Kilisesi'nin tarihlendirme sorunlarına değinmek ve plan-mimari özelliklerini belgelemektir. Bizans dönemindeki adı, inşa tarihi, yaptıranı bilinmeyen yapı günümüzde harap vaziyettedir. Bu kilise hakkında birçok çalışma yapılmasına karşın ne tarihçesi hakkında ne de mimari-plan özellikleri hakkında tutarlı bilgiler ortaya koyulmamıştır. Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet arşivlerinde yapılan araştırmalar sonucunda da kilise tarihi hakkında herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Bilinmeyen bir tarihte üst katına ahşap bir cami inşa edilen kilise, 1952 yılına kadar cami olarak kullanılmıştır. Bulunduğu bölge ve çevresinde meydana gelen birtakım tarihi olaylardan, plan ve mimari özelliklerinden dolayı Çeltikdere Bizans Kilisesi'nin 10. yüzyıl sonu ile 11. yüzyıl ortaları arasındaki bir tarihte inşa edildiği tahmin edilmektedir. Hakkında yapılan daha önceki yıllara ait yayınlarda yer alan bilgiler ve alınan ölçüler doğrultusunda yapının Orta Bizans Dönemi dini mimarisine damgasını vuran kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yapının duvar işçiliğindeki kalite de dikkate değerdir. Detaylı bir literatür taraması ve arazi çalışması yapılan kilisenin ölçüleri alınarak planları çizilmiş, restitüsyon çalışması yapılmış, fotoğrafları çekilerek belgelenmiş ve Bizans sınırlarında, özellikle de Anadolu'da inşa edilen benzer plan ve mimari özelliklere sahip kiliselerle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.*

Anahtar kelimeler: *Bolu, Çeltikdere, Çeltikdere Bizans Kilisesi, Bizans Dini Mimarisi, Kapalı Yunan Haçı.*

Abstract: *The aim of this work, which was introduced to a Byzantine church in the Çeltikdere village of Bolu Province of Seben District of Bolu and which was dated to the Middle Byzantine Period, is to address the dating problems of the Çeltikdere Byzantine Church and to document its plan-architectural features. The name in the Byzantine period, the date of construction, the building which is unknown of the builder is ruined nowadays. Although many studies have been done on this church, neither consistent information about the history of the church nor the architectural-plan features has been revealed. As a result of the researches carried out in the Prime Ministry Ottoman and Republic archives, no records were found about the history of the church. Built a wooden mosque on the top floor at an unknown date, the church was used as a mosque until 1952. From some historical events that took place in the region and its surroundings, it is estimated that the Çeltikdere Byzantine Church was built sometime between the end of the 10th century and the middle of the 11th century due to its plan and architectural features. It is understood that in accordance with the information included in the publications of previous years about the building and the measurements taken were constructed in the plan of the cross in squared scheme, which struck the Middle Byzantine Period religious architecture. The quality of the stonemasonry of the building is also remarkable. Carried out a detailed literature search and land survey by taking measurements of the church, plans have been drawn and restitution studies have been done and documented by photographing and they have been evaluated by comparing them with the churches with similar plan and architectural features built on the Byzantine borders, especially in Anatolia.*

Keywords: *Bolu, Çeltikdere, Çeltikdere Byzantine Church, Byzantine Religious Architecture, Cross In Square.*

Giriş: Bolu ve Seben Tarihi Hakkında Kısa Bilgiler:

Seben ve Çeltikdere'nin Antik ve Bizans dönemlerindeki adı bilinmemektedir. Bizans devrinde Seben ve Çeltikdere'nin tarihi hakkında çok detaylı bilgiler olmasa da, bölgenin tarihi Bolu ve Seben yakınlarındaki Bolu'ya bağlı ilçelerden takip edilebilmektedir.[1]

Bolu'ya ilk yerleşenlerin kimler olduğu hakkında net veriler olmasa da Hititlerin bu bölgeye hâkim olan ilk topluluk olduğu tahmin edilmektedir.[2] Hititlerden sonra M.Ö. 626 yılında Lydia egemenliğine girdiği tahmin edilen Bolu'nun, M.Ö. 547 yılında Pers İmparatorluğunun kurucusu olan II. Kyros'un Lydialıları yenmesinden sonra Pers hâkimiyetine girdiği tahmin edilmektedir.[3] M.Ö. 333 yılında Makedonya imparatoru İskender'in hâkimiyeti altına giren bölge daha sonra M.Ö. 297 yılında Bithynia Krallığı içinde yer almıştır.[4] M.Ö. 74 yılında III. Nikomedes'in (M.Ö. 91-74) vasiyeti üzerine Bithynia Krallığı idaresindeki yerler Roma İmparatorluğu'na bırakılmış, Pompeius M.Ö. 64 yılında Pontus'un batı kısmı ile Bithynia bölgesini birleştirerek burayı Bithynia-Pontus adıyla yeni bir eyalet durumuna getirmiş, böylece Bolu ve Seben de Roma İmparatorluğu'nun Bithynia-Pontus eyaletinin sınırlarında kalmıştır. [5]

384-385 yıllarında I. Teodosius (379-395), Paphlagonia ve Bithynia eyaletlerinden bazı şehirleri alarak bunlara oğlu Honorius'un adını vermek suretiyle Honorias eyaletini kurmuş, bu tarihten sonra Bolu ve Seben bu yeni eyaletin sınırları içinde kalmıştır. [6] Roma ve Bizans devrinde Claudiopolis olarak adlandırılan Bolu, Honorias eyaletinin en önemli metropolisi konumundaydı. [7] 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olarak ikiye ayrılmasından sonra[8] Bolu ve çevresi Doğu Roma İmparatorluğu'nun yani Bizans'ın hâkimiyeti altında kalmıştır.

1072 ile 1075 yılları arasında Bolu, Seben ve çevresinin Türklerin eline geçtiği bilinmektedir.[9] Bu tarihlerden sonra bölge Bizans ile Selçuklular arasında sürekli el

HISTORY STUDIES
236
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prod. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

[1] Bu çalışma, Doç. Dr. Zeliha Demirel Gökalp tarafından yürütülen "Bizans Sanatı ve Çevre Kültürler" adlı doktora dersinin seminer konusu olarak seçilmiş ve çalışma genişletilerek yayına hazırlanmıştır. Bu süreçte arazi çalışması, kaynak taraması ve yazım aşamasındaki yardımlarından dolayı Doç. Dr. Zeliha Demirel Gökalp hocamıza teşekkürlerimizi sunarız.

[2] Zekai Konrapa, *Bolu Tarihi*, Vilayet Matbaası, Bolu, 1964, s. 27-29. Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınlar AŞ, İstanbul, 2007, s. 30-32.

[3] Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, 1, TTK Basımevi, Ankara, 2001, s. 30.

[4] Konrapa, 1964*, age*, s. 40; Sevin, 2001, *age*, s. 30; Jona Lendering, *Büyük İskender,* Çev: Burak Sengir, Kitap Yayınevi LTD., İstanbul, 2009, s. 101-107; David Stuttard, *Sappho'dan Sokrates'e 50 Hayat Hikayesiyle Antik Yunan Tarihi,* Çev: Erdem Gökyaran, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 198-199.

[5] Sevin, 2001, *age*, s. 30-31; Semavi Eyice, İznik. *TDVİA*, 23, İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2001, s. 543.

[6] Semavi Eyice, Tarihte Bolu. *TTOKB*, 47/326, 1975, s. 3.

[7] Sevin, 2001, *age*, s. 39.

[8] John Julius Norwich, *Bizans I: Erken Dönem (M.S. 323-802)*, Çev: Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 98-99; Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, Çev: Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 116.

[9] Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da önemli bir direnişle karşılaşmayan Selçuklu Türkleri akınlarını sıklaştırmışlardır. Bizanslıların, Romanos Diogenis ile Sultan Alp Arslan arasında yapılan anlaşma şartlarını yerine getirmeyerek Romen Diogenis'i tahttan indirmeleri (1071) ve 1072 yılında öldürmeleri üzerine Sultan Alp Arslan, başta Artuk Bey olmak üzere komutanlarına Anadolu'nun fethedilmesi emrini vermiş, bunun sonucunda Anadolu'da birçok Türk beyliği kurulmuştur. Kutalmışoğlu Süleyman Şah, 1075 senesinde İznik'i fethederek başkent yapmak suretiyle Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. Bazı kaynaklarda da Bolu ve çevresinin 1072-1075 yılları arasında Türk orduları tarafından işgal edildiği yazılmaktadır. Bkz: Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye: (1071-1318)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1971, s. 52-55; Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu

değiştirmiştir. 1097 yılında Haçlıların Anadolu'ya geçmesiyle de Selçuklular Anadolu'nun iç kısımlarına çekilmeye başlamıştır.[10] Bu durum Bizans'ın işine gelmiş hatta İmparator I. Aleksios Komnenos öldüğünde (1118) bütün Karadeniz sahili, Antakya'ya kadar Anadolu'nun batı ve güney sahilleri ve Sinop, Çankırı, Ankara'ya kadar olan Anadolu toprakları Bizans hâkimiyetine girmiştir. [11] Bu dönemde Bolu ve Seben'in yeniden Bizans'ın eline geçtiği söylenebilir.

1204 yılında başkent İstanbul Latinler tarafından işgal edilmiş ve burada bir Latin imparatorluğu kurulmuştur. [12] 1204 yılından sonra Bizans İmparatorluğu Trabzon Rum İmparatorluğu, Epiros Despotluğu, İznik İmparatorluğu olma üzere üçe bölünmüştür. Bithynia ve Claudiopolis (Bolu) İznik İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalmıştır.[13]

1335 yılında Moğol İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Anadolu Beyleri kendi topraklarındaki Moğol egemenliğine son vermiştir. Bu tarihten sonra Gerede ve Bolu civarında bir süre Şah Bey (Sultanboy) hüküm sürmüştür.[14] 1349-50 yıllarında İlhanlılara bağlandığı bilinen Bolu'nun bu tarihlere ait bütçe kayıtlarında bir uç beyliği olarak anıldığı bilinmektedir.[15]

Bolu ve çevresinin Osmanlı topraklarına ilk olarak hangi tarihte katıldığı bilinmese de tarihi kaynaklarda bölgenin Bizans, Osmanlı, Candaroğulları ve İlhanlılar arasında sürekli olarak el değiştirdiği anlaşılmaktadır.[16] Aşıkpaşazade tarih bildirmemekle birlikte Akyazı, Konuralp, Bolu ve Mudurnu'nun Konur Alp tarafından fethedildiğini yazmaktadır. [17] Bu yerler ile birlikte, Seben'in de Türklerin eline geçtiği tahmin edilir. İbn-i Battuta, 1330-1340 yılları arasında Bolu'yu ziyaret etmiş, kasabada ahilerin büyük nüfuzundan, onlara ait zaviyelerin çokluğundan ve çevrenin Türkler tarafından yerleşildiğini yazmıştır.[18] Bolu, 1402 yılından sonra Candaroğullarının hâkimiyetine girmiş, I. Mehmed tarafından son kez ve kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır.[19] 1692-1811 yılları arasında sancak beyleri yerine atanan voyvodalar tarafından yönetilmiş, 1811 yılında II. Mahmud'un voyvodalığı kaldırması üzerine yeniden sancak olmuş ve II. Meşrutiyetten itibaren bağımsız bir sancak olarak yönetilen kent 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin bir ili yapılmıştır.[20]

Çeltikdere Bizans Kilisesi:

Bizans dönemindeki adı bilinmeyen ve kaynaklarda Çeltikdere Kilisesi olarak adlandırılan[21] yapı, Bolu İline bağlı Seben İlçesinin yaklaşık 26 km doğusundaki Çeltikdere

HISTORY STUDIES
237
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prof. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

Basımevi, Ankara, 1995, s. 78; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 2009, s. 197.

[10] Turan, 1971, *age*, s. 105; Sevim ve Merçil, 1995*, age*, s. 431; Turan, 2009, *age*, s. 287; John Julius Norwich, *Bizans III: Gerileme ve Çöküş Dönemi (M.S. 1082-1453)*, Çev: Selen Hırçın Riegel, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 63; Gregory, 2016, age, s. 296.

[11] Konrapa, 1964, age, s. 96-97; Norwich, 2013, age, s. 87.

[12] Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: Fikret Işıltan, TTK Basımevi, Ankara, 2011, s. 384.

[13] Konrapa, 1964*, age*, s. 100-102; Ostrogorsky, 2011, *age*, s. 387-390.

[14] Konrapa, 1964, *age*, s. 106.

[15] Konrapa, 1964, *age*, s. 109.

[16] Konrapa Bolu'nun 1317, 1324, 1326 tarihlerinde tekrar Bizans'ın elinden alındığını yazmaktadır. Konrapa'nın verdiği bilgilerden Bolu'nun bir kısmının Osman Bey döneminde, tamamının ise Orhan Bey'in ilk yıllarında alındığı sonucuna varılmaktadır. Bkz: Konrapa, 1964, *age*, s. 119-133.

[17] Aşıkpaşazâde, *Aşıkpaşazâde Tarihi*, Yay. Nihal Atsız, MEB Yayınları, İstanbul, 1992, s. 35.

[18] İbni Battuta, *Seyahatname*, Çev: A. Sait Aykut, YKY, İstanbul, 2016, s. 348-349.

[19] Cengiz Orhonlu, Bolu, *TDVİA*, 6, İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, 1992, s. 277.

[20] http://bolu.gov.tr/bolu-tarihi (Erişim Tarihi 02.01.2017).

[21] V. K. Belke'nin Tabula Imperii Byzantini 9: Paphlogonien und Honorias, S. Eyice'nin Tarihte Bolu, Y. Ötüken ve R. Ousterhout'un The Byzantine Church at Çeltikdere, Bolu İl Turizm Envanteri, R. Ousterhout'un Bizans'ın

Köyü'nün kuzeyinde yer almaktadır (Şekil 1). Yapı etrafı yüksek dağlarla çevrili bir alanda eski köy yerleşiminin bulunduğu meyilli bir araziye konumlandırılmıştır (Şekil 2-3).

Çeltikdere Bizans Kilisesi'nden ilk olarak R. Duyuran "1952 Yılı Arkeolojik Çalışmalar" adlı makalesinde bahsetmiştir.[22] Bolu ve civarında arkeolojik çalışmalar gezisi sırasında yapıya rastlayan Duyuran burada 5,5 m duvar yüksekliğine sahip kapalı Yunan haçı planlı bir kilise yıkıntısı olduğundan bahsederek bu binanın duvarları üzerinde ahşap malzemeli bir cami inşa edildiğini yazmıştır (Şekil 4). 1975 yılında S. Eyice "Tarihde Bolu" adlı yayınında kilise hakkında bazı bilgilere yer vermiş, 1952 yılında cami olarak kullanılan kısmın terk edildiğini, ahşap malzemelerin sökülerek köyden inşa edilen yeni camide kullanıldığını ve nihayetinde yapının dört duvardan ibaret bir harabe olduğunu belirtmiştir.[23] Yapı hakkında derli toplu ve detaylı bir şekilde ilk defa Y. Ötüken ve R. Ousterhout tarafından 1995 yılında yayınlanan "The Byzantine Church at Çeltikdere" adlı makalede bilgi verilmiştir.[24] "Tabula Imperii Byzantini 9: Paphlogonien und Honorias" adlı eserde yapıdan bahsedilerek 11. yüzyıla tarihlendirildiği, 13x8,50 m ölçülerinde kapalı Yunan haçı formunda inşa edildiği bilgisi verilmektedir.[25] İ. Demirel, U. Büyükkırlı ve F. Karaduman tarafından kaleme alınan "Bolu İl Turizm Envanteri" adlı eserde yapıdan kısaca bahsedilmektedir.[26] R. Ousterhout, "Master Builders Of Byzantium" adlı kitabında da birçok yerde bu yapıdan bahsederek yapı malzemesi ve tekniğine değinmiş ve benzer mimari özelliklerin görüldüğü diğer Bizans kiliseleriyle karşılaştırmıştır.[27] M. Kappas tarafından hazırlanan doktora tezinde de yapının plan özellikleri üzerinde durularak Anadolu'da ve Bizans İmparatorluğu'nun diğer eyaletlerinde yer alan kapalı Yunan haçı planlı kiliselerle karşılaştırılmıştır.[28]

Mimari Tanım ve Restitüsyon:

Kilise günümüzde harap vaziyettedir (Şekil 5). Yapının bakiyelerinden (duvarlar ve nartheks bölümü ile tonozunun bir kısmı) doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturduğu, yüzeyi düzeltilmiş doğal bir kaya üzerinde yükseldiği, dıştan 9 x 12.30, içten 7.20 x 11.20 m ölçülerinde, kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa edildiği anlaşılır (Şekil 6-7). Buna göre, kilise naosunun merkezinde dört serbest desteğe oturan yüksek kasnaklı kubbe örtülü birime, bunun dört ana yönünde tonozla örtülü dikdörtgen tabanlı haç kollarını oluşturan birimlere ve çapraz eksenlerinde yine tonozla örtülü köşe birimlerine yer verilmiş olmalıdır

HISTORY STUDIES
238
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prod. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

Yapı Ustaları adlı eserlerinde yapıdan Çeltikdere Bizans Kilisesi olarak bahsedilmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Eyice, 1975, *agm*, s. 3; Yıldız Ötüken and Robert Ousterhout, The Byzantine Church at Çeltikdere. *Studien Zur Byzantinischen Kunstgeschichte, Festschrift Für Horst Hallensleben Zum 65. Geburtstag*,: Verlag Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1995, s. 85-92; Von Klaus Belke, *Tabula Imperii Byzantini 9: Paphlogonien und Honorias*, Verlag Der Österrichischen Akademie Der Wissenschaften, Wien, 1996, pp. 183; İsmail Demirel, Uğur Büyükkırlı ve Fazıl Karaduman, *Bolu İl Turizm Envanteri*, Devran Matbaacılık, Ankara, 1997, s. 108; Robert Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, Çev: Fügen Yavuz, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 82.

[22] Rüstem Duyuran, 1952 Yılında Arkeolojik Çalışmalar. *Arkitekt*, C.1952 S. 253-254, 1952, s. 196.

[23] Eyice, 1975, *agm*, s. 3.

[24] Ötüken and Ousterhout, 1995, *agm*, s. 85-92.

[25] V. K. Belke, 1996, *age*, pp. 183.

[26] Demirel, Büyükkırlı ve Karaduman, 1997, *age*, s. 108.

[27] Robert Ousterhout, *Master Builders Of Byzantium*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2008. Bu eser Türkçeye çevrilmiş ve "Bizans'ın Yapı Ustaları" adıyla yayınlanmıştır. Bkz: Ousterhout, 2016, age, s. 82.

[28] Michael Kappas, Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη Μέση και την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακιόνιου/τετράστυλου, V. 2, No. 92, PhD Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki, 2009, pp. 73.

(Şekil 8).[29] Yapının doğusunda üçlü apsis düzenlemesi, batısında basık kemer profilli beşik tonozla örtülü nartheks bölümü yer alır (Şekil 9-10).

Yapının günümüze ulaşmış en sağlam kısmı üçlü apsis düzenlemesinin görüldüğü doğu cephedir (Şekil 11). Doğu cephe ekseninde, dıştan beş cepheli ana apsis ve cephe ekseninin iki yanında dışa taşkın yarım yuvarlak tabanlı yan apsisler yer alır. Ana apsiste dikdörtgen biçimli çökertme yüzeyler içinde yuvarlak kemerli dikdörtgen biçimli, iki yandan dışarıya doğru daralan üç mazgal, yan apsislerde de yuvarlak kemerli, dikdörtgen biçimli ve duvar yüzeyiyle aynı düzlemde yer alan birer pencere açıklığı bulunur. Doğu cephede dikkat çeken ve yapının diğer cephelerinde de görülen bir diğer özellik ise tuğla sıralarının en alt kısımlarında bulunan iskele boşluklarıdır. Yapının batı cephesi büyük oranda yıkılmış vaziyette olup bu cepheden geriye sadece cephe ekseninin güneyini oluşturan kısım kalmıştır (Şekil 12). Bakiyelerden batı cephenin oldukça gösterişli düzenlendiği anlaşılır. Cephe ekseninde narthekse geçişi sağlayan kapı açıklığının izleri görülür. Kapı açıklığının güneyinde yukarıdan yuvarlak kemerle sonlanan, ortadan taş sıralarının dışa doğru taşırılmasıyla iki bölüme ayrıldığı düşünülen kademeli çökertme yüzey yer alır. Bu uygulamanın kapı açıklığının kuzeyinde de bulunması gerekir. Kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla kuzey ve güney cephenin de düzenleme açısından birbirlerine benzer özellikler sergilediği görülür (Şekil 13-14). Kuzey ve güney cephelerin kuzey-güney haç kolunun dışa yansıdığı kısımlarında üç dilimli kemere sahip ikiz pencere açıklığına yer verilmiştir.[30] Cephelerin nartheks ve pastophorion hücrelerine denk gelen kısımlarında da ikiz pencere açıklığına, nartheks ve ortada yer alan ikiz pencere açıklıklarının arasında da dikdörtgen biçimli pencere açıklığına yer verildiği görülür.[31]

Kilisenin duvar örgüsünde taş ve tuğlanın bir arada kullanılması, muhtelif yerlerde ikiz pencereye ve dikdörtgen biçimli yuvarlak kemerli çökertme yüzeylere yer verilmesiyle cephelerde hareketlilik sağlanır (Şekil 15). Cephelere hareketlilik kazandıran ve duvar işçiliğindeki kaliteyi yansıtan diğer özellikler, taş ve tuğla derz aralarının açık kırmızı renkli harç ile sıvanması ve apsis pencere kemerlerini oluşturan tuğlaların arasındaki harç boşluklarının tuğla parçalarıyla kapatılmasıdır (Şekil 16).

Yapıya mevcut halinde biri batı cephe ekseninde, biri de kuzey cephenin doğusunda yer alan toplam iki kapı açıklığı ile girilir. Batı cephe ekseninde yer alan kapı açıklığı ile büyük oranda yıkılmış olan 1,85 x 7,20 m ölçülerindeki narthekse girilmektedir. Nartheks kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlıdır ve taş malzemeyle oluşturulmuş yuvarlak kemer profilli beşik tonoz ile örtülüdür (Şekil 17). Nartheksin doğu duvarındaki yuvarlak kemerli üç açıklıkla naosa geçilir.[32] Taşıyıcı ve örtü sistemlerinin tamamen yıkıldığı, duvarlarının da bir kısmının ayakta kaldığı naos 7,20 x 7,75 m ölçülerinde, kareye yakın dikdörtgen tabanlıdır (Şekil 18). Kapalı Yunan haçı plan formunda düzenlendiği anlaşılan naosun merkezinde dört serbest ayak üzerinde yükselen kubbeli bir birim olduğu anlaşılır. Günümüzde ne taşıyıcı

HISTORY STUDIES
239
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prod. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

[29] Köşe birimlerinin 1,30 x 1,70 m ölçülmesinden dolayı bu birimlerin kubbe yerine tonozla örtülü olduğu düşünülür.

[30] R. Duyuran'ın "1952 yılı Arkeolojik Çalışmaları" adlı yayınında yer alan güney cephenin fotoğrafında bu kısımlarda ikiz pencere olduğu görülür. Ötüken ve Ousterhout tarafından yayınlanan fotoğrafta kuzey cephenin ekseninde ikiz pencere bulunduğu görülürken, yayınladıkları restitüsyon planında bu kısımda dörtlü çökertme yüzeylere yer verilmiştir. Bkz: Duyuran, 1952, *agm*, s. 195, resim 8; Ötüken and Ousterhout, 1995, *agm*, pp. 85-92, fig. 2 ve 4.

[31] Bu ikiz pencere açıklıklarından sadece güneydeki kısmen günümüze ulaşabilmiştir. Güneydeki ikiz pencere açıklığından yola çıkılarak nartheksin kuzey cephesinde de aynı pencere açıklığına yer verildiği düşünülür.

[32] Nartheksten ve naosa geçişi sağlayan bu açıklıkların yuvarlak kemerli olduğu kemer başlangıcından anlaşılmaktadır.

elemanlardan ne de örtü sisteminden herhangi bir iz görülmez.[33] Naosun doğusunda ortada 1,60 x 2,30 m ölçülerinde, dıştan beş cepheli, içten at nalı biçimli olan ana apsis yer alır. Ana apsisin iki yanında yer alan yan apsisler de 1,20 x 1,40 m ölçülerinde ve at nalı biçimindedir (Şekil 19). Bu kısımların yarım kubbe ya da tonozla örtülü oldukları düşünülür. Ana apsiste üç mazgal, yan apsisler de birer pencere açıklığına yer verildiği görülür.

Malzeme/Teknik:

Kilisede yapı malzemesi olarak taş ve tuğla kullanılmıştır. Yapının duvar örgüsünde iki teknik görülmektedir. Duvarların geneli almaşık teknikte, daha kalın olan yerleri ise sandıklama duvar tekniğinde örülmüştür. Yapının doğu cephesinde dört sıra taş dört sıra tuğla, diğer cephelerde üç sıra taş dört sıra tuğla kullanılmıştır. Taş ve tuğla sıralarının arasında kalan derz boşlukları açık kırmızı renkli sıvayla kapatılmıştır. Pencere açıklıklarının kemerlerinde sadece tuğla kullanılmıştır.

Tarihlendirme:

Kilisenin ilk olarak ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Eyice, yapıyı Orta Bizans Dönemine (842-1204) tarihlendirmiştir.[34] Ötüken ve Ousterhout ise yapının mimari özelliklerini Çanlı Kilise ile karşılaştırarak yapıyı 11. yüzyıla tarihlendirmiştir.[35] Kapalı Yunan haçı planlı kiliseler üzerine yaptığımız araştırmalar sonucunda ise Çeltikdere Kilisesi'nin Bizans sınırlarında 10. ve 12. yüzyılda inşa edilmiş kiliseler ile benzer özellikler gösterdiği anlaşılmıştır. Plan özellikleri ve cephe düzenlemesi değerlendirildiğinde, yapının 10. yüzyıl sonları ile 11. yüzyıl ortaları arasındaki bir tarihte yapılmış olduğu düşünülür. Bölgenin tarihçesi incelendiğinde de yapının 12. yüzyıldan önce yapılmış olabileceği akla yakın gelmektedir.[36] 1952 yılına kadar camiyle birlikte kullanılan yapı bu yıldan sonra köyün kilisenin bulunduğu mevkiden daha güneye taşınması sonucunda terk edilmiştir.[37]

Değerlendirme ve Karşılaştırma:

Çeltikdere Bizans Kilisesi'nde uygulanmış kapalı Yunan haçı planı, Orta Bizans Dönemi kilise mimarisinde, başta başkent olmak üzere imparatorluğun bütün bölgelerinde yaygın olarak kullanılan plan tipidir.

Bu plana sahip yapılar, dikdörtgen bir alana oturmaktadır. Yapıların naosu kare tabanlıdır. Bu mekânın ortasında, köşe odalarının duvarlarına veya iki-dört serbest taşıyıcı üzerine oturan kubbeyle örtülü bir birim bulunmaktadır. Söz konusu birimin dört ana yönünde tonoz örtülü haç kolları oluşturulmakta, çapraz eksenlerine ise tonoz veya kubbeyle örtülü köşe mekânları/birimleri yerleştirilmektedir. Daha geç dönemde inşa edilen gelişmiş kapalı Yunan haçı planına sahip yapılarda apsis ayrı bir birim hissi uyandıracak şekilde tasarlanmış ve iki

[33] Eyice 1952 yılında bu desteklerden yalnızca birinin yerinde bir paye görüldüğünü yazmaktadır. Bkz: Eyice, 1975, *agm*, s. 3.
[34] Eyice, 1975, *agm*, s. 3.
[35] Ötüken and Ousterhout, 1995, *agm*, s. 173.
[36] Bolu ve çevresine 11. yüzyıl sonrası Türk akınları başlamış ve bu tarihten sonra bölge Türkler ve Bizanslılar arasında sürekli olarak el değiştirmiştir. Bizans dönemindeki adı kesin olarak bilinmeyen Çeltikdere Köyü'nün bu tarihlerde Türklerin eline geçmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Duvarlarında ve cephe düzenlemesinde kaliteli bir işçiliğin görüldüğü Çeltikdere Kilisesi'nin, bölgenin Türkler ve Bizanslılar arasında sürekli el değiştirdiği 12. yüzyıl ve sonrasında yapılmış olabileceği ihtimalini oldukça zayıflatmaktadır.
[37] Eyice, Bolu Tarihi adlı eserinde kilisenin 1952 yılında terk edildiğini bildirmiştir. Ötüken, Ousterhout ve Belke'de Eyice'nin verdiği bu bilgiyi eserlerinde yazmışlardır. Eyice, 1975, *agm*, s. 3; Ötüken and Ousterhout, 1995, *agm*, pp. 85-92; Belke, 1996, age, pp. 183. Arazi çalışmaları sırasında karşılaşılan yöre halkından yaşlı kişiler de yapının 1940-50 yılları arasında aktif olarak kullanıldığı ve bu tarihten sonra terk edildiği bilgisini vermişlerdir.

HISTORY STUDIES
240
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prod. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

yanına pastophorion hücreleri yerleştirilmiştir. Bunların dışında genel olarak kapalı Yunan haçı planlı kiliselerin doğusunda üçlü apsis düzenlemesi, batısında üç bölümlü nartheks bulunmaktadır.

Kapalı Yunan haçı plan şemasının özellikle Orta Bizans Dönemi ve sonrasında birçok yapıda uygulanmasına karşın bu plan tipinin ortaya çıkış noktası henüz aydınlatılamamıştır. Kapalı Yunan haçı plan tipinin menşeine dair tartışmalar günümüzde devam etmektedir. Bugüne kadar iki ana başlık altında toparlanabilecek pek çok görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan ilki, kapalı Yunan haçı planın, Bizans dini mimarisinden gelişimi sonucunda ortaya çıktığı; ikincisi ise yabancı kültürlerden devşirildiğidir.[38] Yapılan araştırmalar sonucunda bu plan tipinin Bizans'ın kendi mimari kültüründen doğarak gelişmiş olabileceği görüşü tarafımızca daha ağır basmaktadır.

Bizans döneminde inşa edilen kapalı Yunan haçı planına sahip yapılar üzerinde yapılan araştırmalar ve değerlendirmeler sonucunda söz konusu plan şemasını Eyice'nin yaptığı gibi "Basit Tip" ve "Gelişmiş Tip" olmak üzere iki ana başlık altında incelemek uygundur[39];

1-Basit Tip: Bu tipteki yapıların naosu kare ya da kareye yakın dikdörtgen tabanlıdır. Bu mekânın ortasında, köşe odalarının duvarlarına veya iki-dört serbest taşıyıcı üzerine oturan kubbeyle örtülü bir birim bulunmaktadır. Söz konusu birimin dört ana yönünde tonoz örtülü, dikdörtgen tabanlı haç kolları oluşturulmakta, çapraz eksenlerine ise tonoz veya kubbeyle örtülü, dikdörtgen/kare tabanlı köşe mekânları/birimleri yerleştirilmektedir.

2-Gelişmiş Tip: Bu tipteki yapılar basit tipteki yapılarla benzer düzene sahip olmakla birlikte apsis düzenlemesi bakımından farklılık göstermektedir. Söz konusu bu plan tipinde, apsisin iki yanına pastophorion hücreleri eklenmekte ve apsis bölümü naostan ayrı bir birim olarak algılanmaktadır.

Çeltikdere Kilisesi, basit tip kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa edilen kiliselerden biridir. Bu kilise Orta Bizans Dönemi'nde Anadolu, başkent ve Bizans'ın diğer eyaletlerinde inşa edilen birçok kilise ile plan ve mimari özellikleri bakımından benzerlik gösterir.

Aksaray'ın Akhisar köyünde yer alan 11. yüzyıla tarihlendirilen Çanlı Kilise[40], plan özellikleri, mekân kurgusu ve cephe düzeni açısından Çeltikdere Kilisesi ile oldukça benzerdir (Şekil 20). Çanlı Kilise'nin cephelerinin daha hareketli bir görünüme sahip olması bu yapının Çeltikdere Kilisesi'nden daha geç bir tarihte yapıldığını veya onarıldığını düşündürür. Kuzey ve güney cephelerdeki pencere açıklıklarının üst kısmında ikiz pencere açıklığına sahip, alttakilerden daha geniş tutulmuş bir kör kemere ve bunun iki yanında da dikdörtgen biçimli sivri kemerle sonlanan nişlere yer verilmiştir. Doğu cephede yer alan ana apsis çıkıntısının alttaki pencere sıralarının üstünde de yine dikdörtgen biçimli sivri kemerle sonlanan bir niş dizisine yer verilmiştir. Kırklareli İlinin Pınarhisar İlçesine bağlı bir belde olan Kaynarca'daki 10.-11. yüzyıla tarihlendirilen[41] Bakire Meryem Kilisesi plan ve mimari özellikleriyle Çeltikdere Kilisesi'ne benzese de, malzeme teknik, cephe düzenleri bakımından ayrılır (Şekil 21). Ayrıca cephelerde yer alan pencere açıklıklarının biçimleri ve sayıları, ana apsis

HISTORY STUDIES
241
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prof. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

[38] M. Sacit Pekak, *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi (Bizans Kapalı Yunan Haçı Planı)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s. 143; Meltem Arı, *The Inscribed-Cross Churches in Göreme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Ankara, 2004, s. 21-25; Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Yale University Press, New Heaven, 1986, pp. 341.
[39] Semavi Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi: İstanbul'da Palailogoslar Devri Anıtları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1963, s. 82.
[40] Ousterhout, 2016, *age*, s. 82.
[41] M. Kappas, 2009, *agt*, pp. 73.

taşıntısının içten ve dıştan yarım yuvarlak olması ve narthekse yer verilmemesi de bu yapıyı Çeltikdere Kilisesi'nden ayıran özelliklerdir.

Tarihi bilinmeyen bazıları orta Bizans bazıları ise geç Bizans döneminde yapıldığı düşünülen bir grup kilise de plan ve mimari özellikleri açısından Çeltikdere Kilisesi ile benzerlik gösterir. Kesin inşa tarihi belli olmayan ve Orta Bizans Dönemi'nde yapıldığı tahmin edilen İzmir'in Bayındır İlçesi Furunlu Köyü'nde yer alan Ayia Triada Kilisesi[42], 13. yüzyıla tarihlendirilen Mudanya'daki Kemerli Kilise (Panagia Pantobasilissa)[43] ile aynı yüzyıla tarihlendirilen Bafa Gölü Kahve Asar Adası'ndaki Manastır Katholikonu[44] kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa edilen ve Çeltikdere Kilisesi ile benzer olan örneklerdir (Şekil 22-24). Çeltikdere Kilisesinden farklı olarak Furunlu Ayia Triada Kilisesi'nde naosun merkezinde yer alan birimi örten kubbeyi taşıyan ayaklar haçvaridir, pastophorion hücrelerinin yan duvarlarında nişlere yer verilmiştir. Ayrıca apsis ve yan apsislerin içten ve dıştan yarım yuvarlak biçiminde düzenlendiği görülür. Mudanya'da yer alan Kemerli Kilise naos düzeni açısından büyük oranda Çeltikdere Kilisesi'ne benzese de, bu kiliseden farklı olarak daha büyük boyutlu inşa edilmiş ve batıya doğru genişletilmiştir. Kahve Asar Adası Manastırı Katholikonu'nda Çeltikdere Kilisesi'nden farklı olarak, duvarların birçok yerinde niş yerleştirilmiş, yan apsisler dıştan üç cepheli olarak düzenlenmiş ve kuzey ve güney cephelerde daha az sayıda pencere açıklığına yer verilmiştir. Trabzon'daki 13.-14. yüzyıla tarihlendirilen Ayvasil Kilisesi[45] plan özellikleri ve ölçüleri bakımından Çeltikdere Kilisesi ile hemen hemen aynı olsa da malzeme ve teknik açıdan farklılaşmaktadır (Şekil 25). Ayvasil Kilisesi'nin cepheleri sandıklama duvar tekniğinde örülmüş, duvar kaplaması olarak kaba yonu taş kullanılmıştır. Ayrıca cephelerde Çeltikdere Kilisesi'ndeki gibi bir hareketlilik göze çarpmaz.

Basit tipte kapalı Yunan haçı plana sahip olan Çeltikdere Kilisesi ile başkentteki kapalı Yunan haçı planlı kiliselerle mimari özellikleri bakımından farklılık gösterir. Başkent yapıları genellikle gelişmiş tip kapalı Yunan haçı plana sahiptir. 1940'lı yıllarda yıkılan, Bozdoğan su kemeri yakınlarındaki 12. yüzyıla tarihlendirilen, Türk dönemindeki adıyla Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi[46] mevcut verilere göre başkentte bulunan ve Çeltikdere Kilisesine benzeyen tek örnektir (Şekil 26). 8,50 x 9, 40 m ölçülerinde basit tip kapalı Yunan haçı planda inşa edilen bu yapı plan özellikleriyle Çeltikdere Kilisesine benzemesine rağmen duvar tekniği bakımından farklılık gösterir.[47]

Kilisede yapı malzemesi olarak taş ve tuğla kullanılmış, duvarların büyük kısmı almaşık ve bazı kısımları da sandık tekniğinde örülmüştür. Taş ve tuğla yapı malzemesi kullanılan almaşık duvar tekniğinin Erken Bizans Dönemi'nden Geç Bizans Dönemi'ne kadar inşa edilen kiliselerde görebilmek mümkündür. Bu yapıda dikkat çeken hususlardan biri kullanılan malzeme ve tekniğin yanında bunların kaliteli bir işçiliğe sahip olmasıdır. Öyle ki taş ve

HISTORY STUDIES
242
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prof. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

[42] Kappas, 2009, *agt*, pp. 82.
[43] Eda Karacan, *Bursa ve Çevresindeki Bizans Dini Mimarisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2009, s. 59.
[44] Theodor Wiegand, *Der Latmos, Milet: Ergebnisse Der Ausgrabungen und Untersuchungen Seid Dem Jahre 1899*, B. III, H. I, Druck und Verlag Von Georg Reimer, Berlin, 1913, pp. 42-49; Ötüken and Ousterhout, 1995, *agm*, pp. 89.
[45] David Winfield and June Wainwright, Some Byzantine Churches from the Pontus. *Anatolian Studies*, Vol. 12, BIAA, Ankara, 1962, pp. 145-146.
[46] Müller Wiener Wolfgang, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. yy. Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, Çev: Ülker Sayın, YKY, İstanbul, 2001, s. 196.
[47] H. Çetinkaya, 2003 yılında tamamladığı doktora tezinde yapı yıkılmadan önce bu yapıyı ziyaret eden araştırmacıların verdikleri bilgiler doğrultusunda duvarlarda gizli tuğla tekniğinin kullanıldığını belirtir. Bkz: Haluk Çetinkaya, *İstanbul'da Orta Bizans Dini Mimarisi (843-1204)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2003, s. 231-232.

tuğlalar arasında kalan harç döşekleri açık kırmızı renkte ince bir harç katman ile kapatılmıştır, hatta doğu cephenin üst kısmındaki pencere kemerlerini oluşturan tuğlaların arasındaki harç döşeklerine tuğla parçalarının yerleştirildiği görülür. Harç döşeklerinin dış yüzeyinin bir katmanla kapatılması 5. yüzyıla tarihlendirilen Selenik Acheiropoietos ve 1315 yılı civarına tarihlenen Azize Katherine Kiliseleri'nde, 11. yüzyılda inşa edildiği düşünülen İstanbul Pantepoptes Manastırı Katholikonu'nda, 12. yüzyıla tarihlendirilen kapalı Yunan haçı planlı Nerezi Aziz Panteleimon Kilisesi'nde görülmektedir.[48]

Kilise duvarlarında dikkat çeken bir başka husus da iskele boşluklarının varlığıdır. İskele yuvaları, yapının dört cephesinde muhtelif yerlerde, tuğla şeritlerinin en alt sıralarında görülür. Yapıların inşa edilmesi sırasında iskeleleri desteklemek için yerleştirilen kirişlerin sokulduğu bu iskele yuvaları, inşa tamamlandıktan sonra taş, tuğla veya harçla kapatılırdı. Bizans döneminde yapılmış ve duvarlarında halen daha iskele yuvalarının görüldüğü yapılar oldukça azdır. İstanbul'daki Christ Pantepoptes, Thetokos Pammakaristos, Kontantin Lips Manastırlarının Katholikonları, Kalenderhane Cami, İsa Kapı Mescidi ve Hristos Philanthropos Manastırı, Tekfur Sarayı, Aksaray'daki Çanlı ve Karagedik, Sakız Adası'daki Panagia Krina, Phokesis'deki Hosios Loukas Manastırı Thetokos, Arta Paregoretissa Kiliseleri ve Dimetoka Azize Ekaterini Şapeli duvarlarında iskele boşlukları günümüzde görülmektedir.[49]

HISTORY STUDIES
243
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prod. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

Sonuç:

Yazıtı, vakfiyesi veya hakkında herhangi bir yazılı kaynağı bulunmayan yapıların inşa tarihleri hakkında bir değerlendirme yapmak oldukça güçtür. Böyle durumlarda yapıların hangi dönemde yapıldığını saptayabilmek için konu edinilen yapının bulunduğu alanda meydana gelmiş tarihi olayları, benzer özellikler taşıyan yakın çevresinde ya da uzak bölgelerde inşa edilen yapıların tarihlerini incelemek gerekir. Çeltikdere Bizans Kilisesi hakkında da ne Bizans ne de cami olarak kullanıldığı Türk dönemine ait herhangi yazılı bir kaynak bulunmamaktadır. Bölgenin tarihi ve benzer mimari/süsleme özelliklerinin görüldüğü farklı coğrafyalardaki kiliselerin inşa tarihleri hakkında yaptığımız araştırmalar sonucunda Çeltikdere Kilisesi'nin 10. yüzyıl sonları ile 11. yüzyıl ortaları arasındaki herhangi bir tarihte yapılmış olduğu düşüncesine varılmıştır. Kilisenin harap vaziyette günümüze ulaşması da mimari ve süsleme

[48] Selanik Acheiropoietos Kilisesi için bkz. Lyn Rodley, 1994, *age*, pp. 22. Selanik Azize Katherine Kilisesi için bkz. Chrysanthi Mavropoulou-Tsioumi, *Byzantine Thessaloniki,* Translated by: Deborah Whitehouse, Andrew Hendry, Rekod Ltd., Thessaloniki, 1992, pp. 129. İstanbul Pantepoptes Manastırı Katholikonu için bkz. John Freely ve Ahmet S. Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları,* Çev: F. Gülru Tanman, YKY, İstanbul, 2004, s. 168-170. Nerezi Aziz Panteleimon Kilisesi için bkz. Ousterhout, 2016, *age*, s. 196.

[49] Thetokos Pammakaristos için bkz. Alexander Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople: Their History And Architecture*, Macmillan And Co., Ltd., London, 1912, pp. 138-160. Kontantin Lips Manastırları için bkz. Freely-Çakmak, 2004, *age*, s. 145-149. Kalenderhane Cami için bkz. Cecil Lee Striker-Doğan Kuban, Work at Kalenderhane Camii in İstanbul: First Preliminary Report, *Dumbarton Oaks Papers*, 21, 1967, pp. 167-271; Lioba Theis, *Die Flankenraume im mittelbyzantinischen Kirchenbau*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 2005, pp.134-147. İsa Kapı Mescidi için bkz. Eyice, 1963*, age*, s. 29-31. Christos Philanthropos Manastırı için bkz. Wolfgang, 2001, *age*, s. 109. Tekfur Sarayı için bkz. Freely-Çakmak, 2004, *age*, s. 208-210. Çanlı Kilise için bkz. William Ramsay-Gertrude Bell, *The Thousand and One Churches*, Hodder and Stoughton, London, 1909, pp. 404-418. Karagedik Kilisesi için bkz. M. Sacit Pekak-A. Nazlı Soykan, Aksaray, Belısırma Köyü, Karagedik Kilise, *Hacettepe Üniversitesi EFD*, 30/1, 2013, s.199-225. Sakız Adası'daki Panagia Krina Kilisesi için bkz. A. Miltiadou-E. Delinikola-A. Koumantos, Design of Structural Interventions to the Byzantine Church of Panagia Krina in Chios Island, *Studies on Historical Heritage: Proceedings of the International Symposium September 17-21, 2007*, Edited by: Görün Arun, Antalya, 2007, pp. 625-632. Hosios Loukas Manastırı Thetokos Kilisesi için bkz. Rodley, 1994, *age*, pp. 139-140. Arta Paregoretissa Kilisesi için bkz. Jelena Trkulja, *Aesthetics and Symbolism of Late Byzantine Church Façades, 1204-1453*, A Dissertation Presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy For The Degree of Doctor of Philosophy, New Jersey, 2004, pp. 43, 307. Dimetoka Azize Ekaterini Şapeli için bkz. Ousterhout, 2016, *age*, s.188.

özellikleri konusunda değerlendirme yapmamızı sınırlandırmaktadır. Bakiyeler ve ölçüler dikkate alındığında yapının Orta Bizans Döneminde, imparatorluğun sınırları içinde yapılan kiliselerin birçoğu gibi kapalı Yunan haçı planda inşa edildiği ortaya çıkar. Kapalı Yunan haçı plan şemasının ise kaynağı hakkında tartışmalar devam etmektedir. Bolu'nun Seben İlçesine bağlı Çeltikdere Köyü'nde, dağlık bir arazide inşa edilen ve Orta Bizans Dönemine tarihlendirilen bu yapının, incelenerek okuyuculara sunulmasının hem bilim dünyasına hem de bölgede ve kapalı Yunan haçı planı hakkında yapılacak araştırmalara katkı sağlaması bakımından faydalı olabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

AKURGAL, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınlar AŞ, İstanbul, 2007.

ARI, Meltem, *The Inscribed-Cross Churches in Göreme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Ankara, 2004.

Aşıkpaşazâde, **Aşıkpaşazâde Tarihi**, Yay: Nihal **Atsız,** MEB Yayınları, İstanbul 1992.

BELKE, Von Klaus, *Tabula Imperii Byzantini 9: Paphlogonien und Honorias*, Verlag Der Österrichischen Akademie Der Wissenschaften, Wien, 1996.

ÇETİNKAYA, Haluk, *İstanbul'da Orta Bizans Dini Mimarisi (843-1204)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi. İstanbul, 2003.

DEMİREL, İsmail, BÜYÜKKIRLI, Uğur, KARADUMAN Fazıl, *Bolu İl Turizm Envanteri*, Devran Matbaacılık. Ankara,1997.

DUYURAN, Rüstem, 1952 Yılında Arkeolojik Çalışmalar, *Arkitekt*, C.1952 S. 253-254, 1952, s. 191-198.

EYİCE, Semavi, *Son Devir Bizans Mimarisi: İstanbul'da Palailogoslar Devri Anıtları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul,1963.

EYİCE, Semavi, Tarihte Bolu. *TTOKB*, Yenilik Basımevi, ,47/326, İstanbul, 1975, s. 1-20.

EYİCE, Semavi, İznik. *TDVİA*, 23, İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2001, s. 543-545.

FREELY, John- ÇAKMAK, Ahmet, S., *İstanbul'un Bizans Anıtları* Çev: F. Gülru Tanman, YKY, İstanbul, 2004.

GREGORY, Timothy, E., *Bizans Tarihi*, Çev: Esra Ermert, YKY, İstanbul, 2016.

http://bolu.gov.tr/bolu-tarihi (Erişim Tarihi 02.01.2017).

İbni Battuta, *Seyahatname*, Çev: A. Sait Aykut, YKY, İstanbul, 2016.

KAPPAS, Michael, Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη Μέση και την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακιόνιου/τετράστυλου, V. 2, No. 92, PhD, Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki, 2009.

KARACAN, Eda, *Bursa ve Çevresindeki Bizans Dini Mimarisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2009.

KONRAPA, Zekai, , *Bolu Tarihi*, Vilayet Matbaası, Bolu, 1964.

KRAUTHEIMER, Richard, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Yale University Press, New Heaven, 1986.

LENDERING, Jona, *Büyük İskender,* Çev: Burak Sengir, Kitap Yayınevi LTD, İstanbul, 2009.

TSIOUMI, Mavropoulou Chrysanthi, *Byzantine Thessaloniki,* Translated by: Deborah Whitehouse, Andrew Hendry, Rekod Ltd, Thessaloniki, 1992.

MILLINGEN, Alexander Van, *Byzantine Churches in Constantinople: Their History And Architecture*, Macmillan And Co., Ltd, , London, 1912.

MILTIADOU, A., DELINIKOLA, E. and KOUMANTOS, A., Design of Structural Interventions to the Byzantine Church of Panagia Krina in Chios Island, *Studies on Historical Heritage: Proceedings of the International Symposium September 17-21, 2007*, Edited by: Görün Arun, Antalya, 2007, pp. 625-632.

NORWICH, John Julius, *Bizans I: Erken Dönem (M.S. 323-802)*, Çev: Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012.

NORWICH, John Julius, *Bizans III: Gerileme ve Çöküş Dönemi (M.S. 1082-1453)*, Çev: Selen Hırçın Riegel, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2013.

ORHONLU, Cengiz, Bolu, *TDVİA*, 6, İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, 1992, s. 276-278.

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi,* Çev: Fikret Işıltan, TTK Basımevi, Ankara, 2011.

OUSTERHOUT, Robert, *Master Builders Of Byzantium*, University of Pennsylvania Museum of Archaelogy and Anthropology, Philadelphia, 2008.

OUSTERHOUT, Robert, *Bizans'ın Yapı Ustaları,* Çev: Fügen Yavuz, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

ÖTÜKEN, Yıldız and OUSTERHOUT, Robert, The Byzantine Church at Çeltikdere, *Studien Zur Byzantinischen Kunstgeschichte, Festschrift Für Horst Hallensleben Zum 65. Geburtstag*, Verlag Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1995, s. 85-92.

PEKAK, M. Sacit, *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi (Bizans Kapalı Yunan Haçı Planı)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

PEKAK, M. Sacit ve SOYKAN, Ayşe Nazlı, Aksaray, Belisırma Köyü, Karagedik Kilise, *Hacettepe Üniversitesi EFD*, 30/1, 2013, s.199-225.

RAMSAY, William and GERTRUDE, Bell, *The Thousand and One Churches*, Hodder and Stoughton, London, 1909.

SEVİM, Ali ve MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

SEVİN, Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, 1, TTK Basımevi, Ankara, 2001.

STRIKER, Cecil Lee and KUBAN, Doğan, Work at Kalenderhane Camii in İstanbul: First Preliminary Report, *Dumbarton Oaks Papers*, 21, 1967, pp. 167-271.

STUTTARD, David, *Sappho'dan Sokrates'e 50 Hayat Hikayesiyle Antik Yunan Tarihi,* Çev: Erdem Gökyaran, YKY, İstanbul, 2016.

THEIS, Lioba, *Die Flankenraume im mittelbyzantinischen Kirchenbau*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 2005.

TRKULJA, Jelena, *Aesthetics and Symbolism of Late Byzantine Church Façades, 1204-1453*, A Dissertation Presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy For The Degree of Doctor of Philosophy, New Jersey, 2004.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye: (1071-1318)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1971.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 2009.

WIEGAND, Theodor, *Der Latmos, Milet: Ergebnisse Der Ausgrabungen und Untersuchungen Seid Dem Jahre 1899*, B. III, H. I, Druck und Verlag Von Georg Reimer, Berlin, 1913.

WINFIELD, David and WAINWRIGHT, June, Some Byzantine Churches from the Pontus. *Anatolian Studies*, Vol. 12, BIAA, Ankara, 1962, pp. 131-161.

WOLFGANG, Müller Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. YY Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, Çev: Ülker Sayın, YKY, İstanbul, 2001.

GÖRSELLER

Şekil 1: Seben ve Çeltikdere Kilisesi'nin Türkiye Haritasındaki Konumu (Google Maps, Erişim Tarihi 09.02.2017)

Şekil 2: Kilisenin Çeltikdere Köyündeki Konumu (Google Earth, Erişim Tarihi 02.01.2017)

HISTORY STUDIES
247
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prod. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

Şekil 3: Kilisenin Genel Görünüşü (12.11.2016)

Şekil 4: Kilisenin 1950'li Yıllardaki Durumu (R. Duyuran, 1952, s. 195)

HISTORY STUDIES
248
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prod. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

Şekil 5: Kuzeybatı Yönünden Kiliseye Bakış (12.11.2016)

HISTORY STUDIES
249
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prod. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

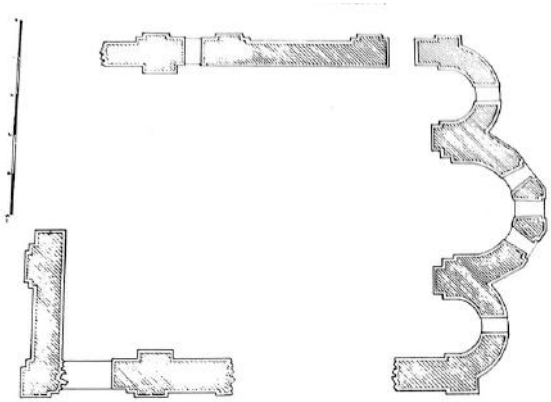

Şekil 6: Kilisenin 1995 Yılındaki Durum Planı (Y. Ötüken-R. Ousterhout, 1995, s. 93)

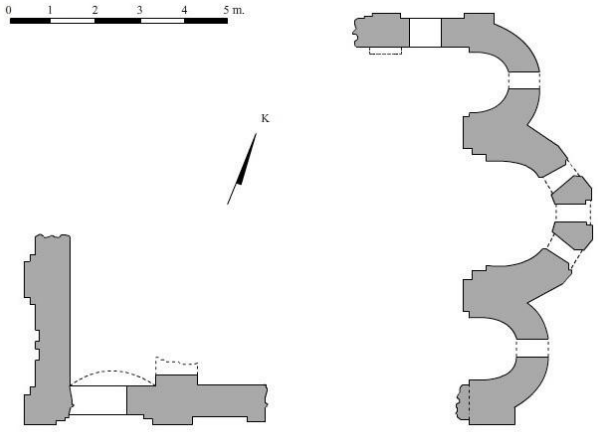

Şekil 7: Kilisenin Günümüzdeki Durum Planı

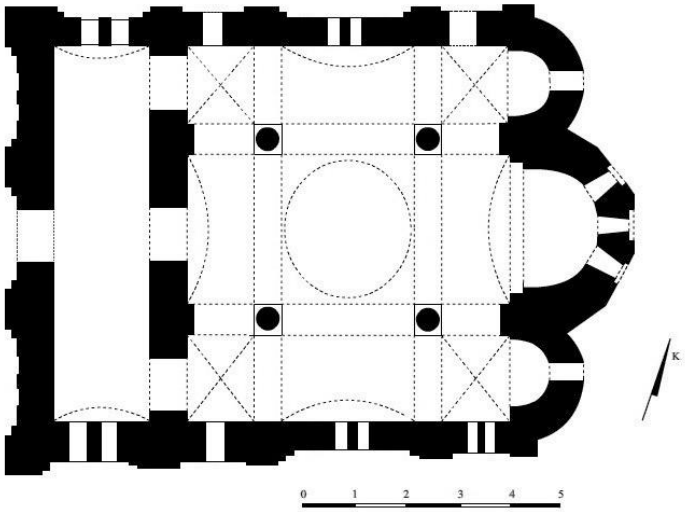

Şekil 8: Kilisenin Restitüsyon Planı

Şekil 9: Kilisenin Rekonstrüksiyon Çizimi (Doğu Cephe)

HISTORY STUDIES
250
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prod. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

Şekil 10: Kilisenin Rekonstrüksiyon Çizimi (Kuzeydoğudan)

HISTORY STUDIES
251
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prod. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

Şekil 11: Doğu Cephe (12.11.2016)

Şekil 12: Batı Cephe (12.11.2016)

Şekil 13: Kuzey Cephe (12.11.2016)

Şekil 14: Güney Cephe (12.11.2016)

HISTORY STUDIES
252
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prod. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

Şekil 15: Batı Cephedeki Yuvarlak Kemerli Çökertme Yüzey (12.11.2016)

Şekil 16: Apsis Kemerleri Detay (12.11.2016)

HISTORY STUDIES
253
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prod. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

Şekil 17: Nartheks Kalıntılarının Genel Görüntüsü (12.11.2016)

Şekil 18: Naos (12.11.2016)

HISTORY STUDIES
254
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prod. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

Şekil 19: Üçlü Apsisin Naostan Görünüşü (12.11.2016)

HISTORY STUDIES
255
Volume 9
Issue 2
A Tribute to
Prod. Dr. Ali
BİRİNCİ
June
2017

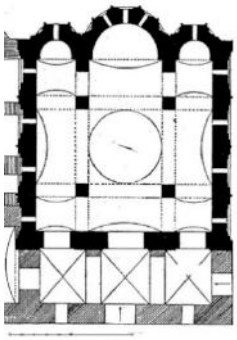

Şekil 20: Akhisar Çanlı Kilise Planı (M. Kappas, 2009, s. 399)

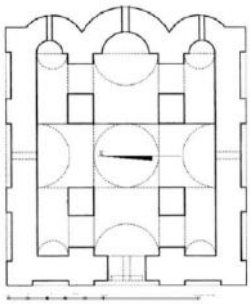

Şekil 21: Kaynarca Bakire Meryem Kilisesi Planı (M. Kappas, 2009, s. 399)

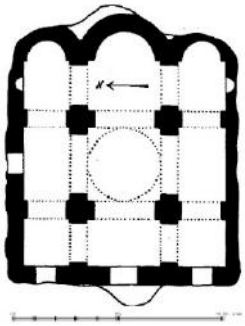

Şekil 22: Furunlu Ayia Triada Kilisesi Planı (M. Kappas, 2009, s. 399)

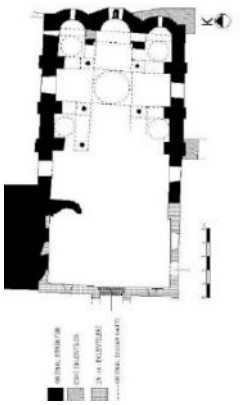

Şekil 23: Mudanya Kemerli Kilise Planı (E. Karacan, 2009, çizim 19)

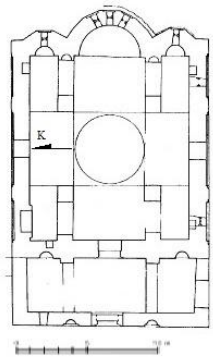

Şekil 24: Kahve Asar Kilisesi Planı (T. Wiegand, 1913, s. 46)

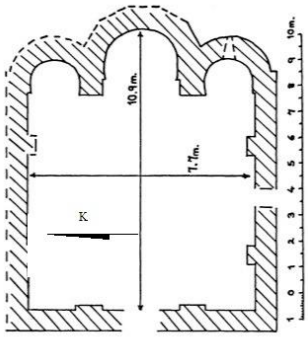

Şekil 25: Ayvasil Kilisesi Planı (D. Winfield and J. Wainwright, 1962, s. 145)

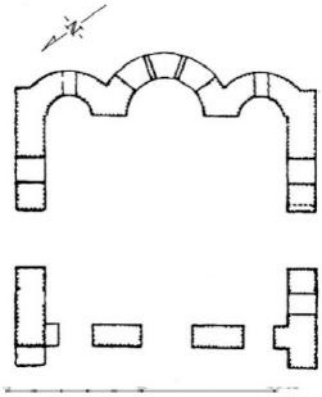

Şekil 26: İstanbul Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi Planı (M. Kappas, 2009, s. 399)

HISTORY STUDIES

256

Volume 9
Issue 2
A Tribute to Prod. Dr. Ali BİRİNCİ
June 2017